

VENECIJANSKI SKJAVONI I POVIJESNO-LITURGIJSKA KNJIŽICA U ČAST SV. JERONIMA ILIRA IZ 1498. GODINE

Luka Špoljarić

UDK: 235.3Hieronymus, sanctus
Izvorni znanstveni rad

Luka Špoljarić
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Z a g r e b
spoljaric.luka@gmail.com

Iako je u glagoljaškim krugovima hrvatsko-dalmatinskog svećenstva dugo bio čašćen kao apostol Hrvata, sveti je Jeronim vrhunac popularnosti doživio u petnaestom i šesnaestom stoljeću. U sklopu širenja humanizma i nacionalnog diskursa diljem Europe hrvatsko-dalmatinski su svećenici i humanisti pretvorili sveca u svojega nacionalnog zaštitnika. Ovaj članak svraća pozornost na zbirku tekstova koja svjedoči o popularnosti sv. Jeronima; sačuvana je na jednom listu papira među bilježničkim spisima zadarskoga notara Jerolima Vidulića. Zbirku čine dva teksta: jedan je polemički traktat o svečevu porijeklu, dok se drugi sastoji od crkvenog himna i molitve u njegovu čast. U radu se zbirka identificira kao povijesno-liturgijska knjižica i smješta se u žanrovski, ideološki i institucionalni kontekst, dok se u prilogu donosi prvo cjelovito izdanje i prijevod knjižice.

Cljučne riječi: renesansa, nacionalni diskurs, ilirizam, sv. Jeronim, Venecija, *Scuola di San Giorgio degli Schiavoni*, Jerolim Vidulić, glagoljaška liturgija

Hieronimus Dalmata est. Jerolim je naš Dalmatin; on je dika, pošten'je i slava i svitla kruna harvackoga jezika.¹

Za anonimnoga pisca trogirskog *Života sv. Jeronima* sa samog početka 16. stoljeća Jeronim (347–420) – kasnoantički svetac rodom iz Stridona u rimskoj provinciji Dalmaciji, jedan od četiriju velikih crkvenih naučitelja, prevoditelj

¹ Josip Bratulić, »Trogirski (Jagićev) *Život svetog Jeronima*: U spomen na Vatroslava Jagića u povodu 90. obljetnice smrti«, *Zadarska smotra* 1-2 (2014), 27-41 (36).

Biblije na latinski, asket, koji je živio stotinama godina prije prvog spomena hrvatskog imena – bio je ni manje ni više nego Hrvat, *dika harvackoga jezika*, ponos hrvatske nacije. To, međutim, nije bilo fantastično domišljanje usamljena osobenjaka. Polazeći od ideje da Hrvati, Dalmatinci, Iliri, Slaveni, kako god ih već zvali, žive na istom prostoru od iskona, hrvatsko-dalmatinski svećenici i humanisti Jeronima su, kao najglasovitijega sveca sa svojega područja, redovito slavili kao sunarodnjaka. Doduše, Jeronim je postao Slavenom još u glagoljaškim krugovima sredinom 13. stoljeća te – umjesto Ćirila i Metoda – i izumiteljem glagoljice i slavenske liturgije.² No tek je dvjestotinjak godina kasnije, s formiranjem i širenjem humanizma i nacionalnog diskursa diljem europskih intelektualnih krugova, on počeo igrati ulogu nacionalnog sveca zaštitnika.³ U vrijeme renesanse, prije moderne historiografske kritike, Jeronim postaje uzorom hrvatsko-dalmatinskim svećenicima i redovnicima, inspiracijom humanistima i umjetnicima, izvorom lokalnog ponosa, zaštitnikom nacionalnog pisma i liturgije, pa čak i političkim simbolom.⁴ Njegov se kult susreće ne samo u Dalmaciji i Hrvatskoj nego i u Istri, Slavoniji, zapadnoj Bosni te skjavonskim nacionalnim zajednicama u Italiji. On služi kao jedan od najboljih indikatora širenja nacionalnog diskursa i formiranja hrvatsko-dalmatinskog odvijetka književne republike.

Ovaj članak skreće pozornost na zbirku tekstova koja je nastala kao plod nacionalizacije i širenja Jeronimova kulta unutar te mreže, posebice među venecijanskim Skjavonima. Zbirku čine dva teksta. Prvi, *Predgovor o porijeklu sv. Jeronima*, tekst je polemičke prirode što ga je u Veneciji 1498. godine sastavio stanoviti V. S. Drugi je nedatirani *Himan i molitva sv. Jeronimu Iliru* iz pera stanovitog N. Ia. Sa. Tekstovi su zapisani na jednom mjestimice oštećenom foliju što se čuva među papirima zadarskoga humanista, kanonika i bilježnika s kraja 15. stoljeća Jerolima Vidulića (oko 1440–1499). Iako nisu nepoznati u hrvatskoj historiografiji, dosad nisu bili detaljnije analizirani. Doduše, već su bili objavljeni,

² Julia Verkholtantsev, *The Slavic Letters of St. Jerome: The History of the Legend and its Legacy, or, How the Translator of the Vulgate Became an Apostle of the Slavs*, Northern Illinois University Press, DeKalb, 2014.

³ O genezi nacionalnog diskursa vidi Caspar Hirschi, *The Origins of Nationalism: An Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012; Herfried Münkler et al. (prir.), *Nationenbildung: Die Nationalisierung Europas im Diskurs humanistischer Intellektueller (Italien und Deutschland)*. Akademie Verlag, Berlin, 1998; Johannes Helmrath et al. (prir.), *Diffusion des Humanismus: Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, Wallstein Verlag, Göttingen, 2002. U hrvatskoj historiografiji put novom pristupu ranonovovjekovnom nacionalnom diskursu utrla je Zrinka Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2008.

⁴ Pregledno o Jeronimovu kultu u Dalmaciji u 15. stoljeću vidi Ines Ivić, »Jerome Comes Home: The Cult of Saint Jerome in Late Medieval Dalmatia«, *Hungarian Historical Review* 5:3 (2016), 1-27. Autorica trenutačno priprema doktorsku disertaciju koja će temeljito obraditi Jeronimov nacionalni kult.

ali u zasebnim publikacijama, s brojnim krivim čitanjima i upitnim priređivačkim odlukama. *Predgovor* je u diplomatskom prijepisu objavio Petar Runje, dok je izdanje *Himna* (bez molitve i uz brojna krivo pročitana ili nepročitana mjesta) priredio Vinko Valčić, pripisujući ga (unatoč jasno naznačenim inicijalima koji upućuju na drugu osobu) samome Viduliću.⁵ Takvo stanje dostupnosti tekstova je i dovelo do toga da važnost tih tekstova nikada nije prepoznata.

U ovom se radu oba teksta smještaju u žanrovski kontekst te se analizira specifična ikonografija svetog Jeronima i iliristički narativ koji se u njima naziru. Dokazuje se da su tekstovi nastali istodobno, kao dio jedinstvene povijesno-liturgijske knjižice, te se ističe važnost institucionalnoga konteksta za razumijevanje njezina nastanka. Naposljetku, u prilogu se donosi novo, ispravljeno izdanje i prijevod, pri čemu se izdanje pri rekonstrukciji oštećenih dijelova oslanja na neobjavljeni radni prijepis obaju tekstova što ga je načinio Giuseppe Praga.⁶

1. Posrednik: Jerolim Vidulić

Potrebno je, međutim, krenuti od Jerolima Vidulića, zahvaljujući kojemu su nam se ti tekstovi sačuvali i kojemu su dosad djelomično bili i pripisivani. Iako je u hrvatskoj povijesti književnosti već poprilično poznat, o Viduliću i dalje nemamo temeljitu studiju.⁷ Rođen oko 1440. godine u obitelji uglednih zadarskih graditelja, Vidulić je i sam ime dobio zbog rastuće popularnosti nacionalnoga sveca zaštitnika. Za razliku od većine muških članova šire obitelji, Jerolim nije krenuo stopama djeda Vidula, nego se zareadio, postao mansionarom zadarskoga kaptola, a kasnije, čini se, i tajnikom nadbiskupa Maffea Vallaressa, u čijem je kućanstvu možda i živio 1470-ih i početkom 80-ih, kad je boravio u Veneciji. Štoviše, imao je odlične veze s cijelom obitelji Vallaresso. Nadbiskupov je brat Giacomo kao i Vidulić bio članom zadarskoga kaptola, dok drugoga brata, Lucu, laika koji je karijeru izgradio u središnjim državnim institucijama u Veneciji, Jerolim u pismu

⁵ Petar Runje, *O knjigama hrvatskih glagoljaša*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1998, 121-123; Vinko Valčić, »Jerolim Vidulić, najstariji hrvatski pjesnik Zadra«, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru* 1 (1955), 81-92.

⁶ Prijepis se čuva u Praginoj ostavštini u Veneciji; vidi Biblioteca Nazionale Marciana, Marc. It. VI, 505 (12299), 33 (Girolamo Vidolich), ff. 5-8.

⁷ Razne podatke o Jerolimu Viduliću donose Giuseppe Praga, »Zara nel Rinascimento«, *Archivio storico per la Dalmazia* 20 (1935), 303-323 (316); Giuseppe Praga, »Un poemetto di Alvise Cippico sulla guerra di Ferrara del 1482«, *Archivio storico per la Dalmazia* 10 (1930), 315-339 (327); Petar Runje, »Promišljanja o Prvotisku«, *Mogućnosti* 10-12 (2003), 137-150; Tomislav Bogdan, »Jeronim Vidulić i počeci hrvatske ljubavne lirike«, u *Prva svitlos: studije o hrvatskoj renesansnoj književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 2017, 83-104. O obitelji vidi Emil Hilje, »Zadarski graditelj Vidul Ivanov i njegovi sinovi«, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 47 (2005), 149-190.

nadbiskupu Maffeu iz 1483. godine izričito naziva »svojim dobročiniteljem«.⁸ U Zadar se Vidulić konačno vratio 1483. godine i počeo obavljati bilježničku službu. Umro je 1499. godine, kad je grad pogodila kuga.

Uvid u Vidulićev intelektualni profil pružaju nam njegovi bilježnički spisi, među kojima nalazimo kako privatnu korespondenciju tako i prijevise humanističke i vernakularne književnosti. Od književnih zapisa najpoznatija je pjesma *Ako mi ne daš lik*, jedna od najranijih svjetovnih lirskih pjesama na hrvatskom jeziku, koja se i pripisuje Viduliću, ali za koju, kako upozorava Tomislav Bogdan, nije sigurno je li joj on bio autorom.⁹ Sigurno je da je Vidulić bio humanistički obrazovan: zadarski kolega kanonik i prijatelj Francesco Minuzio naziva ga 1473. »njegovateljem dobrih umijeća« (*bonarum artium cultor*), odnosno humanistom, a i sam Vidulić to potvrđuje spomenutim pismom Vallaressu iz 1483. godine, u kojem se u tipičnoj humanističkoj maniri nadbiskupu ispričava na nejavljanju citirajući stih iz Ovidijevih *Metamorfoza*.¹⁰

No dok je sačuvano tek nekoliko Vidulićevih pisama, njegova bilježnička kutija sadrži brojne prijevise tuđih djela. Među tim prijevesima nalazimo i dva teksta u čast sv. Jeronima Ilira o kojima je riječ u ovomu radu.¹¹ Iako u kolofonu *Himna i molitve* piše da je tekstove »priredio i napisao vlastitom rukom« stanoviti N. Ia. Sa. (*edidi manuque conscripsi propria*), nema sumnje da je ipak posrijedi ruka samoga Vidulića, koji je, očito, prepisujući tekstove vjerno prepisao i sam kolofon. U svojoj tipičnoj maniri Vidulić ih je ispisao u izrazito zbijenim recima, ne ostavljajući nimalo prostora na marginama. *Predgovor* je ispisao na prednjoj strani lista u 41 retku (vidi **Sliku 1**), dok na stražnjoj strani nakon kratkog komentara

⁸ Pismo je objavila Tullia Gasparrini Leporace, »Documenti dell'Archivio di Stato di Zara sulla vita e l'attività di Panfilo Castaldi«, *La Rivista Dalmatica* ser. 4, 29/4 (1958), 55-100 (87, dok. 4). Autorica adresata predstavlja neodređeno kao »un religioso«, no posve je sigurno riječ o nadbiskupu Vallaressu. U pismu, naime, Vidulić svojeg adresata naziva »R. D. V.« (*reverendissima dominatio vestra*), a preporuča se njegovu bratu, »svojem dobročinitelju«, »L. V.« (*magnifico domino et benefactori meo, domino L. V, germano eiusdem D. V. R.*), tj. Luci Vallaressu. O karijeri Luce Vallaressa u državnoj službi vidi B. G. Kohl et al. (prir.), »The Rulers of Venice, 1332–1524«, Internet (<<http://rulersofvenice.org/>>), br. 29641, 29524, 25803, 34167, 39491, 47622, 48252, 45157, 39188, 44805. Za genealogiju obitelji Vallaresso vidi sedmi svezak *Genealogija* Marca Barbara: Archivio di Stato di Venezia, Miscellanea Codici, Storia veneta, b. 23, 157-160.

⁹ Bogdan, n. dj. (7).

¹⁰ Gasparrini Leporace, n. dj. (8): *Nempe ut verum fatear nichil aliud in causa fuit quam pudor quidam subrusticus qui quotiens ad aliquem prestantem virum scribendum mihi propono, totiens nescio qua mea fortuna, ut inquit Ovidius, fit timor et pavida trepidat formidine pectus*. (Vidi Ov. *Met.* 2,66.) O Viduliću, Minuzijevu pismu iz 1473. godine i podacima koje ono donosi o kolanju knjiga raspravlja Aleksandar Stipčević, »Djela antičkih pisaca u srednjovjekovnom Zadru«, *Croatica et Slavica Iadertina* 8 (2012): 47-88 (58-59). Za citat *bonarum artium cultor* vidi Valčić, n. dj. (5), 84.

¹¹ Državni arhiv Zadar, Spisi zadarskih bilježnika, Vidolich, *Carte*, fasc. IV-1, fol. 289.

uz *Predgovor* slijede *Himan i molitva* raspoređeni u tri stupca, što sve ukupno broji 40 redaka (vidi **Sliku 2**). U skladu sa svojom praksom, Vidulić bilježi tek inicijale dvaju autora umjesto njihovih punih imena.¹² Nažalost, folij je na dva mjesta pretrpio značajna oštećenja: na samom vrhu dio papira je otrgnut, dok je na unutrašnjoj margini dio teksta prekriven mrljom. Mrlji donekle možemo doskočiti oslanjajući se na prijepis Giuseppea Prage, u čije vrijeme je tekst bio nešto čitljiviji, ali otrgnuti dio nepovratno je izgubljen. Doduše, gubitak nije prevelik: nemoguće je rekonstruirati tek jednu ili dvije riječi u prvoj rečenici *Predgovora* i nekoliko riječi u komentaru uz *Predgovor* na poleđini, što nimalo ne priječi puno razumijevanje teksta.

2. V. S., *Predgovor o porijeklu sv. Jeronima*

Tekst o porijeklu svetog Jeronima potpisuje stanoviti V. S., koji bilježi da ga je napisao 20. srpnja 1498. u Veneciji, u blizini crkve Santa Maria della Misericordia. Svoj tekst V. S. žanrovski definira kao *prooemium sermonis nostri*. Riječ je dakle o paratekstu, predgovoru, koji čini dio veće cjeline. Da se pod *sermo noster* podrazumijevaju upravo *Himan i molitva*, pokazat ću u sljedećem dijelu rada. Ovdje ću prvo razmotriti sadržaj *Predgovora*, uspoređujući ga s dvama suvremenim tekstovima iste tematike: jedan je danas najpoznatiji polemički traktat o Jeronimovu porijeklu, *Protiv onih koji tvrde da je sveti Jeronim bio Talijan (In eos qui beatum Hieronymum Italum fuisse contendunt)* iz pera Marka Marulića, što ga je splitski humanist sastavio 1507. godine kao prilog vlastitomu životopisu sveca;¹³ drugi je kolofon anonimnog glagoljaša koji se nalazi u primjerku latinskog *Transita sv. Jeronima* izdanog 1485. godine, što se čuva u zagrebačkoj Metropolitani pod signaturom MR 1059.¹⁴

¹² Neka za primjer posluži njegovo već spomenuto pismo Maffeu Vallaressu (vidi bilj. 8).

¹³ Marko Marulić, *Latinska manja djela* II, Književni krug Split, Split, 2011, 9-121 (uz traktat o porijeklu na str. 110-117).

¹⁴ Kolofon su objavili Vjekoslav Štefanić, koji je pokušao dokazati Marulićevo autorstvo bilješke, te kasnije (u diplomatskom prijepisu) i Branimir Glavičić, koji je osporio Štefanićevu tvrdnju, iako se obojici nažalost potkrala pokoja pogreška u prijepisu; vidi Vjekoslav Štefanić, »Glagoljski Transit svetog Jeronima u starijem prijevodu«, *Radovi Staroslavenskog instituta* 5 (1964), 99-161, na 144-160; Branimir Glavičić, »Je li latinska bilješka na kraju *Transita sv. Jeronima* iz godine 1485. Marulićeva?«, *CM IX* (2000), 287-291. Autor se tek na nekoliko mjesta u inkunabuli koristi glagoljicom, a »anonimnim glagoljšem« ga nazivam iz praktičnih razloga. Dio kolofona koji se odnosi na porijeklo sveca vrijedi ovdje citirati u cijelosti: *Strydon, opidum celebre antiquitus, positum in confinibus Dalmatiae, illius partis que nunc vulgatur Curetia sive Crovattia, et Pannoniae, que modo appellatur »Slavonia«, non ut imperiti omnimodae hystoriae »Schiavonia« corrupto vocabulo sive tumore odii iniqui dictitare solent. Slavonia vulgo Slovine, a Slavo*

V. S. započinje svoj *Predgovor* navodeći razloge zbog kojih se uhvatio pisanja teksta u čast sv. Jeronima (*in honorem gloriosi Ieronimi; Ieronimi compatriotae mei*). To su ljubav prema domovini, osobno štovanje prema svecu te tvrdnja »zavidnika naše nacije« (*aemuli idiomatis nostri*),¹⁵ talijanskih povjesničara – kasnije se poimence proziva Biondo Flavio – da je Jeronim bio Talijan.¹⁶ Odmah na početku postaje jasno, dakle, kako je *Predgovor* tekst polemičke prirode. Cilj V. S. je, kao i Marulićev, pobiti talijanske teze i dokazati da je Jeronim bio Ilir.¹⁷

Da bi osporio Biondovu tvrdnju, V. S. se poziva na više argumenata. Polazi od antičke geografije; kao i Marulić, zaključuje da Jeronim, ako se Stridon nalazio na granici Dalmacije i Panonije, nije mogao biti rođen u Istri, jer prema Pliniju Starijem Istra nije graničila ni s Dalmacijom ni s Panonijom. Dakle, kao i Marulić, iako ne uz pomoć jednako iscrpnog pregleda antičkih geografa, i on pobija Biondovu identifikaciju Stridona s istarskim (i stoga, prema Biondu, talijanskim) mjestom Zrenjom (*Sdrigna*) – pri čemu se u Vidulićevu prijepisu to mjesto, iz nejasnog razloga, naziva *Stralon*.¹⁸ No za razliku od Marulića, koji istarskoj tradiciji

amne famosissimo quacunq̃ue fertilitatis bonitate ipsam regionem perfluentē; »Slavonia« quasi »terra gloriosa« interpretatur ab auctoribus. In confinio huius, hoc est in opido Strydone, vulgo Strigoval, licet nunc dirutum cernatur, positum situ citra Hun et Cupam flumina, super Blagay Maiori, inter Slavum et Syrmium, natalibus beati Demytrii clarum, nascitur gloriosus Hieronymus, parentibus Illyricis et ipse Illyricus, hoc est Dalmata, sin autem malis Curetius: gloriosus vir de gloriosa terra producitur. Riječi koje nisu u kurzivu u izvorniku su ispisane glagoljicom.

¹⁵ Ovdje treba svratiti pozornost na vrlo zanimljiv primjer korištenja riječi *idioma* (jezik), gdje se jasno nazire značenje riječi kakvo je imala u hrvatskom jeziku, u kojem riječ *jazik* nije označavala samo »jezik« nego je bila istoznačnicom latinskome *natio*. O tome vidi Miroslav Kravar, »Riječ jezik u smislu narod«, *Jezik* 34 (1986): 6-10. Pored citata iz trogirskog *Života sv. Jeronima* kojim sam i započeo ovaj rad, ovdje za primjer podsjećam i na glasoviti zapis popa Martina iz 1493. o tome kako Turci *nalegoše na ěziki hrvatski*; vidi Stjepan Damjanović, *prir., Slovo iskona: staroslavenska / starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004, 261-266 (266). Radi šireg intelektualnog konteksta treba uputiti i na raspravu Caspara Hirschija o usporednom razvoju u njemačkom jeziku, gdje je riječ *Zunge*, koja se u značenju naroda javlja još oko 1200, u drugoj polovici 15. stoljeća bila korištena kao ekvivalent latinskome *natio*, nakon čega je zamijenjena latinizmom *Nation*; vidi Hirschi, n. dj. (3), 106-108.

¹⁶ Biondo Flavio, *Italy Illuminated*, *prir. i prev. Jeffrey A. White*, Harvard University Press, Cambridge, 2016, sv. 2, 172-175 (c. 7-8), kojeg kasnije citira popularni kroničar Giacomo Filippo Foresti, *Supplementum chronicarum*, Bernardus Rizus Novariensis, Venecija, 1490, ff. 143v-144r, 155r. Biondo se inače pozivao na lokalnu koparsku tradiciju, koju je ranije osporio Pierpaolo Vergerio Stariji; vidi John M. McManamon, *Pierpaolo Vergerio the Elder: The Humanist as Orator*, Tempe, Arizona, 1996, 122.

¹⁷ Anonimni glagoljaš ne odgovara eksplicitno na talijanske tvrdnje vezane uz sv. Jeronima, no proziva one koji »iz općeg nepoznavanja povijesti ili iz neke nepravedne mržnje« Slavoniju »iskrivljeno nazivaju Skjavonijom«; vidi bilj. 14.

¹⁸ Marulić citira Plinija Starijeg, Pomponija Melu, Strabona te Ptolemeja. Vinko Pribojević se u svome govoru povodi za Marulićem, no dodaje i to da je Istra ilirska pokraji-

suprotstavlja međimursku Štrigovu (*Strigoum*) kao Jeronimovo rodno mjesto,¹⁹ kao i anonimnog glagoljaša, koji se poziva na Strigoval u blizini Blagaja,²⁰ V. S. zaključuje da je posrijedi današnji grad Strida. Naime, već samo ime grada Stridon – Strida, koje prema V. S. dolazi od ilirskog »srida«, »sredina«, te opisuje njegov smještaj na razmeđu Dalmacije i Panonije, posred dviju provincija, dokazuje da je riječ o Jeronimovu rodnom mjestu.

V. S. prilaže dodatne dokaze ovoj identifikaciji. Stridon – Strida, naime, još postoji, a posrijedi je grad od nekih stotinu ognjišta, u kojem se nalaze stare ruševine, redovnički samostan i crkva posvećena Jeronimu, te u kojem postoji lokalna tradicija da je riječ o rodnom mjestu sv. Jeronima. Ta »Strida« o kojoj govori V. S. nije izmišljeno mjesto, nego bosanski grad Srida, koji se nalazio podno utvrde Glaž, vjerojatno negdje uz rijeku Vrbas, a za koji znamo da je imao franjevački samostan.²¹ Kao i Marulić, koji se u svom traktatu eksplicitno poziva na Ptolemejevu petu kartu Europe, i V. S., čini se, pred očima ima navedenu kartu kad opisuje da se taj grad nalazi na šest dana puta od Senja prema Skradinu. Naravno, iz moderne perspektive takav opis zvuči poprilično čudno, no ovdje treba uzeti u obzir specifični prikaz Liburnije i Dalmacije na ptolemejskim kartama.²² U svakom slučaju riječ je, uz Sdrignu/Zrenj, Štrigovu i Strigoval, o četvrtom gradu koji se u 15. stoljeću identificirao kao Jeronimovo rodno mjesto.

No da ne bi tko pomislio da je zbog činjenice što je rođen na granici Dalmacije i Panonije Jeronim Ugrin, V. S. napominje da ilirska nacija okružuje Ugarsku sa svih strana. Pritom kao ilirske zemlje spominje Češku i Poljsku, Vlašku (možda zbog slavenske liturgije Rumunja i, kako se smatralo u Veneciji, bliskih političkih veza Poljaka s Moldavcima do 1497/1498) te Bosnu. Ovdje je, međutim, najvažnija identifikacija Bosne kao Donje Panonije, jer se time implicira da Jeronim nije

na, a ne talijanska; vidi Vinko Pribojević, *O podrijetlu i slavi Slavena*, prev. Veljko Gortan i Pavao Knezović, Golden marketing, Zagreb, 1997, 62–63, 142–143.

¹⁹ Godine 1447. Fridrik Celjski uspio je osigurati indulgencije crkvi sv. Jeronima u Štrigovi kao i potvrditi da je riječ o antičkom Stridonu, gdje se nalazi »očinski dom toga sveca u kojem je othranjen i odrastao«; vidi Andrija Lukinović (prir.), *Povijesni spomenici Zagrebačke biskupije*, sv. 7, Kršćanska sadašnjost – Hrvatski državni arhiv, Zagreb, 2004, 128 (dok. 126): *ecclesiam sine cura Hieronymi de Strigone, Zagradiensis diocesis, que olim domus paterna ipsius sancti et in qua nutritus et educatus exitit*. Da se Marulić referira upravo na Štrigovu, jasno je između ostalog i po tome što spominje crkvicu i »dio kuće za koju tvrde da je pripadala njegovim roditeljima« (*edum etiam partem aliquam superesse, quas parentum ipsius fuisse affirmant*), o čemu je saznao od putnika iz tog kraja; vidi Marulić, n. dj. (13), 116–117.

²⁰ Vidi bilj. 14.

²¹ Razvoj Glaža – Sride u 14. i 15. stoljeću na osnovi nekolicine sačuvanih dokumenata rekonstruirao Mladen Ančič, *Jajce: Portret srednjovjekovnoga grada*, Split, 1999, 94–97. Ime grada, kako Ančič ističe, znači »srijeda«, prema danu održavanja tjednoga sajma.

²² Za Ptolemejevu petu kartu Europe vidi bolonjsko izdanje *Kozmografije* iz 1477. godine (ISTC br. ip01082000), ff. 71v–72r, dostupno na stranicama Münchener Digitalisierungs Zentrum: <<http://daten.digitalis-sammlungen.de/~db/0003/bsb00032959/images/>>.

bio rođen na granici Dalmacije i Ugarske, nego na granici Dalmacije i Bosne, ili, kako V. S. eksplicitno zaključuje, »takoreći u središtu Ilirije« (*quasi in centro Illyriae*). U tome je on sličan anonimnom glagoljašu, koji, kad Stridon identificira sa Strigovalom, granicu Panonije i Dalmacije tumači kao granicu Slavonije i onog dijela Dalmacije koji »danas nazivamo Hrvatskom ili Kurecijom«.²³ Oba postupka služe da bi se Jeronima smjestilo u samo srce Ilirije i tako otklonila ikakva mogućnost njegova vezanja ne samo uz talijansku nego i ugarsku naciju.

V. S. se zatim osvrće na tvrdnju talijanskih povjesničara da je Jeronimov otac bio Rimljanin i da je za vrijeme Jeronimova rođenja u Dalmaciji služio kao rimski namjesnik. V. S. prilagođava raširenu srednjovjekovnu ideju o prijenosu carstva na Grke (*translatio imperii*) svojim potrebama, tvrdeći – naravno, potpuno pogrešno – da je u to vrijeme, sredinom 4. stoljeća, carstvom vladao Arkadije (koji je u stvarnosti vladao od 383. kao suvladar uz oca Teodozija, a od 395. do smrti 408. godine kao samostalni vladar). Štoviše, ponosni Skjavon ne zaustavlja se ni ovdje. Bez ikakva poznatog uporišta u suvremenim izvorima on tvrdi da Dalmacija tada, u vrijeme Jeronimova rođenja, uopće nije bila dijelom ni rimskog ni grčkog carstva, nego pod upravom vandalskoga, odnosno poljskoga, kralja Almerika. Kronologija i podaci su, naravno, potpuno izmišljeni, a sve s ciljem kako bi se pokazalo da je i Jeronimov otac bio Ilir, i to ne samo Ilir nego čovjek u službi kralja koji sam potječe iz ilirske nacije.²⁴ Sličnu potrebu da istakne ilirsko porijeklo Jeronimovih roditelja pokazuje i anonimni glagoljaš, prema kojem je Jeronim rođen »od ilirskih roditelja, i sam Ilir, to jest Dalmatinac, ili ako pak hoćeš Kurećanin«.²⁵

V. S. tako postaje prvi humanist koji u svoj iliristički narativ uvodi panslavensku dimenziju, dvadeset sedam godina prije nego što će Vinko Pribojević na Hvaru održati govor *O podrijetlu i zgodama Slavena*.²⁶ Čini mi se kako taj skjavonski panslavizam i zamišljanje poljskoga kralja kao vladara ilirskoga kraljevstva koje se u Jeronimovo doba protezalo od Baltika do Jadrana moramo tumačiti u kontekstu specifičnih političkih okolnosti u vrijeme sastavljanja traktata. Naime, smrću kralja Matije Korvina 1490. i dolaskom slabo poduzetnog Vladislava Jagelovića na ugarsko prijestolje, vodeću ulogu u protuosmanskim planovima počinje preuzimati njegov brat, poljski kralj Jan Olbracht, koji u jesen 1497. godine poduzima ambiciozan, no naposljetku neuspješan, pohod protiv Turaka. Bitno je naglasiti da je brza propast

²³ Vidi bilj. 14.

²⁴ Ne postoji nikakav izvor koji bi govorio o provalama Vandala prije 395, a kamoli spominjao vandalsku organiziranu vlast nad Dalmacijom ili Panonijom ili nekakvog kralja Almerika; vidi Hrvoje Gračanin, »The Huns and South Pannonia«, *Byzantinoslavica* 64 (2006), 29-76 (39-40).

²⁵ Vidi bilj. 14.

²⁶ O Pribojeviću i njegovu panslavenskom ilirizmu vidi Blažević, n. dj. (3), 125-136; i Domagoj Madunić, »Strategies of Distinction in the Work of Vinko Pribojević«, *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, ur. Balázs Trencsényi i Márton Zsázkalczy, Brill, Leiden, 2010, 177-202

toga pohoda u Veneciji isprva doživljena tek kao nesretno povlačenje izazvano kraljevom bolešću, dok vijesti o njegovim katastrofalnim razmjerima u grad na lagunama stižu tek u siječnju 1499. godine.²⁷ Dakle, u ljeto 1498. V. S. i drugi venecijanski Skjavoni na poljskog su kralja, čini se, gledali kao na nacionalnog spasitelja koji će osloboditi podjarmljenu domovinu od turskih barbara, te vratiti slavno doba kad se ilirska nacija ujedinjena pod poljskom krunom protezala od Baltika do Jadrana. U kontekstu takvih očekivanja V. S. je jednostavno predstavio utopijsku viziju Jeronimova vremena koja će se ponovno ostvariti Olbrachtovom pobjedom nad Turcima. Istu će ulogu 1525. godine, u trenucima posvemašnjeg raspada ugarsko-hrvatske obrane prema Osmanlijama, Pribojević namijeniti poljskom kralju Sigismundu Starom.²⁸ U svakom slučaju, ova dva primjera jasno pokazuju da pojavu panslavizma među hrvatsko-dalmatinskim intelektualcima moramo tumačiti kao izravnu posljedicu slabljenja autoriteta ugarskog dvora i poljskog preuzimanja vodeće uloge u protuturskim ratovima.

V. S. završava *Predgovor* dvama zahtjevima. Prvo, traži od talijanskih povjesničara da ne pišu povijest krajeva koje nikad nisu vidjeli svojim očima, pozivajući se pritom – doduše, djelomično netočno – na etimologiju riječi »historija«.²⁹ Drugo, traži od talijanskih povjesničara odgovor na pitanje: ako Jeronim nije bio Ilir, kako je, što i sami priznaju, mogao izmisliti ilirsko pismo, glagoljicu? *Finis* koji dolazi nakon ovoga retoričkog pitanja daje do znanja da *Predgovor* tu završava.

²⁷ U ožujku 1498. Marino Sanudo spominje vijesti da je kralj Poljske došao s velikom vojskom u tursku zemlju, ali da se u posljednji čas razbolio i bio prisiljen na povlačenje. Tek u siječnju 1499. do Venecije stižu vijesti kako su tom prilikom Turci uz pomoć »izdajnika« moldovskoga vojvode Stjepana Velikog nanijeli težak poraz Poljacima. Vidi Marino Sanuto, *I Diarii*, sv. 1, F. Visentini, Venecija, 1879, 910 (22. ožujka 1498); i s t i, *I Diarii*, sv. 2, F. Visentini, Venecija, 1879, 420 (31. siječnja 1499). O poljskim ratovima protiv Osmanlija u vrijeme Jana Olbrachta vidi Natalia Nowakowska, »Poland and the Crusade in the Reign of Jan Olbracht, 1492–1501«, *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, ur. Norman Housley, Palgrave Macmillan, New York, 2004, 128–147. O procesu stizanja vijesti o Olbrachtovu pohodu 1497. u Veneciju vidi Ovidiu Cristea, »A Strange Tale: King John Albert's Moldavian Campaign (1497) in Marino Sanudo's *Diarii*«, *Medieval and Early Modern Studies for Central and Eastern Europe* 5 (2013), 117–134.

²⁸ Blažević, n. dj. (3), 134–136.

²⁹ Kad za porijeklo riječi *historia*, ujedno i prijevod glagola »vidjeti«, navodi grčku riječ *hysteron* (ὑστερον), umjesto *historeein* (ἱστορεῖν), V. S. doduše pokazuje iznimno slabo poznavanje grčkoga, no valja kazati da je posrijedi pogreška koja se pojavljuje i u talijanskim školskim rukopisima 15. stoljeća; vidi primjerice jednu takvu bilješku u Robert Black, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge, 2001, 296, bilj. 221: *Hystoria secondo libro De oratore est testis temporum, lux veritatis, vita memorie, magistra vite, numptia veritatis et dicitur historia ab hysteron grece, id est videre vel cognoscere.*

Nakon *Finis* slijedi naknadno dopisan komentar, kojemu autor nije V. S., a u kojem se pomoću citata iz Jeronimova pisma Nepocijanu nastoji dodatno potvrditi teza da Jeronim nije bio Rimljanin.³⁰ Izmjene u citatu nisu varijantne lekcije, nego su vjerojatno rezultat citiranja po sjećanju, ali i svjesne manipulacije izvornika. To se najbolje vidi iz činjenice da se, povrh brojnih drugih izmjena, u tekst citirane rečenice uvrštava *Romae* (»u Rimu«), kako bi se dokazalo da Jeronim piše iz Rima i da on sam Rim razlikuje od svoje domovine – iako je iz drugih dijelova Jeronimova pisma posve jasno da ga je pisao iz Betlehema.³¹

Valja na kraju kazati da V. S. ne pokazuje erudiciju Marka Marulića, što ponajprije dolazi na vidjelo prilikom rasprave o političkim okolnostima u vrijeme Jeronimova rođenja, pri čemu V. S. svjesno uzima veliku interpretativnu slobodu u prikazu povijesnih događaja. To bi sugeriralo da je njegov tekst bio poglavito namijenjen sunarodnjacima laicima, te da unatoč prividno znanstvenoj argumentaciji nije, kao Marulićev, trebao doista ući u dijalog s talijanskim povjesničarima, koji bi odmah prepoznali prilično fantastičan opis povijesti Dalmacije u 4. stoljeću. U tome je V. S. sličniji anonimnom glagoljašu, koji također vrlo slobodno tumači antičke pojmove i etimologiju. Istodobno V. S. ne pokazuje Marulićevu nelagodu spram nacionalističkoga svojatanja općekršćanskoga sveca. Dok splitski humanist na kraju zaključuje kako Jeronim ipak nema druge domovine osim nebeskog Jeruzalema, V. S. ne odustaje od polemičkoga tona, nego opetovano proziva Bionda i ostale talijanske povjesničare kao »zavidnike ilirske nacije«.

3. N. Ia. Sa., *Himan i molitva sv. Jeronimu Iliru*

Na stražnjoj strani Vidulićeva lista slijede *Himan i molitva sv. Jeronimu Iliru*, koje potpisuje N. Ia. Sa. Kao i V. S., N. Ia. Sa. sastavlja tekst »u hvalu svojega sunarodnjaka« (*ad laudem conterranei mei*). Iako u kolofonu stoji da ga je N. Ia. Sa. »priredio i napisao vlastitom rukom« (*edidi manuque conscripsi propria*), rukopis je, kako je već rečeno, posve sigurno Vidulićev; on je dakle, prepisujući tekstove što mu ih je možda poslao sam N. Ia. Sa., vjerno prepisao i sam kolofon. Kao i kod V. S., o identitetu N. Ia. Sa. ne znamo ništa pobliže. S obzirom na njegovo možebitno poznanstvo s Vidulićem, ovo »Ia.« bi moglo značiti *Iadertinus*, tj. označavati

³⁰ Za komentar navedenog pasusa u izvorniku vidi Andrew Cain, *Jerome and the Monastic Clergy: A Commentary on Letter 52 to Nepotian, with an Introduction, Text, and Translation*, Brill, Leiden, 2013, 164-165.

³¹ Usporedi [1], 71-73: *dum essem in patria interdum vix rugientem ventrem <mi>liaco pane saturare <possem>; nunc autem Romae simillima fastidio*; s izvornikom (Hier., *Ep.*, 52,6,3): *natus in paupere domo et in tugurio rusticano qui vix milio et cibario pane rugientem saturare ventrem poteram, nunc similam et mella fastidio*.

Zadranina.³² S druge strane, s obzirom da u imenskoj formuli odrednica porijekla obično dolazi na posljednjem mjestu, ovo ipak treba shvatiti tek kao mogućnost.

Himan sv. Jeronimu Iliru metrički se temelji na starijem, rimskom himnu u čast svetog Jeronima, *Ave gemma clericorum*, koji je vjerojatno nastao u bazilici Santa Maria Maggiore, što je krajem 13. stoljeća postala središte svečeva kulta nakon što su onamo, prema predaji, prenesene njegove kosti iz Svete Zemlje.³³ Izvorni rimski himan sadrži dvanaest stihova podijeljenih u četiri terceta, pri čemu svaku strofu čine dva osmerca i jedan sedmerac, uz rimu AAB. Ilirski himan znatno je dulji od svojeg uzora i rabi drugačiju strofu: ima ukupno 68 stihova podijeljenih u 17 katrena. U najvećem broju slučaja katren čine tri osmerca i jedan sedmerac, no u nekim strofama pojavljuju se deveterci umjesto osmeraca te osmerci umjesto sedmeraca. Nepravilnosti se pojavljuju i u rasporedu srokova: najčešća je shema AAAB, koja prevladava u prvih jedanaest strofa, no ponekad se pojavljuje i AAAA, AABC, dok su posljednje strofe gotovo odreda složene po shemi AABB. Naposljetku, vrijedi istaknuti da N. Ia. Sa. ne temelji samo metričku strukturu svoga himna na rimskom predlošku nego i inkorporira neke njegove stihove.³⁴ Dok se u metričkoj organizaciji očito oslanja na predložak, sadržajem je ilirski himan daleko razrađeniji, a svecu se pristupa iz tipične hrvatsko-dalmatinske perspektive. Nakon tri uvodna, pozdravna katrena, Jeronim se slavi kao kardinal koji je u Crkvu stupio iz iskrene ljubavi prema Bogu (katren 4), kao izumitelj glagoljice i prosvjetitelj Ilira (5), kao prosvjetitelj cijele crkve i posebice Italije (6), poznavatelj raznih jezika i pisama (7-8), pustinjač (9), prosvjetitelj Grka (10) te ponovno kao prosvjetitelj Italije, pri čemu se Vulgata predstavlja kao njegov dar toj zemlji (11). Sljedećih pet katrena (12-16) poziva Jeronima da obrani narod od kužne poštasti, dok završni (17) moli za vječni život uz Isusa Krista.

Molitva koja slijedi nakon *Himna* izvedena je prema uzoru na molitve latinskog misala. Vrijedi istaknuti unutarnje rime na samome početku (*doctor veritatum et*

³² Vrijedi spomenuti činjenicu da Vidulić na drugim mjestima titulu zadarskog nadbiskupa Maffea Vallaressa skraćeno bilježi kao »Ar. Ia.«; vidi Državni arhiv Zadar, Spisi zadarskih bilježnika, Vidolich, *Carte*, fasc. IV-1, fol. 297r.

³³ Franz Josef Mone, *Lateinischen Hymnen des Mittelalters*, sv. 3: *Heiligenlieder*, Herdersche Verlagshandlung, Freiburg im Breisgau, 1855, 338 (br. 968); *Analecta hymnica medii aevi*, sv. 15, prir. Guido Maria Dreves, O. R. Reiland, Leipzig, 1893, 210 (br. 186): *Ave gemma clericorum, / iubar stellaque doctorum, / predicator inclyte, // exstirpator perfidorum / illustrator devotorum / o sancte Ieronime! // Deprecare Ihesum Christum / ut post mundum nequam istum / in coelesti culmine // donet nobis cum beatis / aeterne glorificatis / perenniter vivere!* U jednom njemačkom rukopisu uz himan stoji *Scriptum Rome apud Mariam Maiorem 1439*. Za iscrpan popis srednjovjekovnih i kasnijih jeronimskih himna vidi Joseph Szövérfy, »The Enigma of the St. Jerome Hymns«, *Duquesne Studies: Annuaire Mediaevale* 10 (1969), 28-64. O bazilici Santa Maria Maggiore i širenju kulta sv. Jeronima Italijom vidi Eugene F. Rice, Jr., *Saint Jerome in the Renaissance*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1988, 49-83.

³⁴ Usporedi stihove 2, 7 i 8 izvornog himna (prethodna bilješka) i 2, 65 i 66 ilirskog.

lucerna claritatum, candidi – providi) te standardne liturgijske sintagme, koje doduše nisu uvijek naj sretnije preuzete.³⁵ U molitvi se, kao i u posljednjim katrenima himna, Jeronim zaziva kao čudotvorac i branitelj od kuge i svih drugih zala.

Pored standardnog hrvatsko-dalmatinskog prikaza Jeronima kao Ilira, izumitelja glagoljice i uresa ilirske nacije, ovdje se mogu zamijetiti i dvije specifičnosti. Prva je slika Jeronima kao nacionalnog prosvjetitelja. Naime, dok se u hrvatsko-dalmatinskoj jeronimskoj literaturi pored ilirskoga porijekla obično ističe njegova zasluga za cijelo kršćanstvo, ovdje se u šestom i jedanaestom katrenu njegov prijevod Biblije predstavlja kao dar, posebice Talijanima. Štoviše, ta uloga Jeronima kao prosvjetitelja nacija očituje se i u desetom katrenu, gdje N. Ia. Sa. slavi svečeve zasluge za uređivanje grčkoga Novog zavjeta. Nije sasvim sigurno na čemu temelji tu tvrdnju, no čini se da je krivo shvatio Jeronimovu izjavu (u djelu *O slavnim muževima*) da je Novi zavjet preveo s grčkog izvornika.³⁶ Riječ je, u svakom slučaju, o popularnoj strategiji humanističkih povjesničara, koji su kroz primjere iz prošlosti često nastojali pokazati kako je njihova nacija zadužila druge. Ta specifična ikonografija sv. Jeronima koju ovdje susrećemo jedan je od argumenata koji dokazuju da su kako *Predgovor* tako i *Himan i molitva* nastali u multikulturalnom okruženju renesansne Venecije. N. Ia. Sa. nije samo prisvojio Jeronima kao Ilira nego se trudio istaknuti i njegove zasluge za Talijane kao i za Grke, koji su pored Skjavona činili jednu od najbrojnijih manjina u Veneciji i koji su upravo 1498. osnovali vlastitu bratovštinu *San Nicolò dei Greci* u crkvi San Biagio (koja će se nekoliko desetljeća kasnije preseliti na drugu lokaciju i postati *San Giorgio dei Greci*).

Drugi važan aspekt svečeve ikonografije kakva se susreće u *Himnu i molitvi* jest Jeronimova uloga kao zaštitnika od kuge, što je ustvari bio i ključni razlog sastavljanja ovih tekstova. Doduše, to samo po sebi nije nikakva iznimka ni novost: kako je Meri Kunčić sugerirala na osnovi primjera splitskog i trogirskog votivnog slikarstva, Jeronim je, kao nacionalni zaštitnik, krajem 15. st. zadobio ulogu zaštitnika od kuge i Turaka kao najvećih zala i prijetnji za egzistenciju komuna.³⁷ Posebnost *Himna i molitve* jest u tome da sadrže u hrvatsko-dalmatinskoj

³⁵ Primjerice *mira eruditione* (čudesnom učenošću) sintagma je kojom se opisuje dar kojim je Bog obdario crkvene naučitelje, dok N. Ia. Sa. učenost nespretno pripisuje samome Bogu. U prijevodu sam se stoga odlučio ovdje staviti »providnošću«.

³⁶ Hier., *De vir. ill.*, 135: *Novum Testamentum Graecae fidei reddidi. Vetus iuxta Hebraicam transtuli*. Prva rečenica znači: »Preveo sam Novi zavjet s grčkog izvornika«, a ne »Priredio sam Novi zavjet na grčkom jeziku«, kako to, čini se, shvaća N. Ia. Sa.

³⁷ Meri Kunčić, *Od poštasti sačuvaj nas! Utjecaj osmanske opasnosti i kužnih epidemija na ikonografiju zavjetnih slika. Primjer Splita i Trogira u XV. i XVI. stoljeću*, Srednja Europa, Zagreb, 2008, 89-90 i 163-164. Ovdje vrijedi spomenuti kako u vergilijevski intoniranom epiliju *Topographia sacelli divi Hieronymi* trogirskog učitelja Gilberta Grinea trogirski knez Antonio Canal (1496–1498) pohodi crkvu sv. Jere na Marjanu, gdje mu glas sveca proriče da će se zametnuti veliki boj protiv Turaka. Izdanje epilija trenutačno priprema Vlado Rezar. Iako se u ilirskom *Himnu i molitvi* traži pomoć od Jeronima kao nacionalnog

jeronimskoj literaturi jedini eksplicitni zaziv sveca kao zaštitnika od kuge. No taj je zaziv važan i zato što nam omogućuje da *Himan i molitvu* također smjestimo u 1498. godinu, kad se kuga javlja u Veneciji prvi put nakon osam godina.³⁸

Zaziv protiv kuge je, uz usku tematsku povezanost dvaju tekstova, te prije svega ključnu činjenicu da se traktat o porijeklu naziva *prooemium sermonis nostri*, »predgovor našoj molitvi«,³⁹ posljednji u nizu dokaza koji otklanjaju svaku sumnju oko međusobnog odnosa dvaju tekstova. Oni su dijelovi jedinstvene cjeline. Nakon što je N. Ia. Sa. u vrijeme izbijanja kuge uzeo na sebe zadatak sastavljanja himna i molitve u kojima se od nacionalnog sveca zaštitnika traži zagovor i pomoć, V. S. je priložio svoj predgovor, kojim se pobija talijansko prisvajanje Jeronima, dokazuje njegovo ilirsko porijeklo te slavi veličanstvena ilirska nacija što se proteže od Jadrana do Baltika.

Jedino pitanje koje u ovakvom razrješavanju zagonetki ostaje otvoreno jest tko je bio autorom paragrafa koji dolazi nakon jasno naznačenog kraja *Predgovora*, a prije *Himna*. Kako je već rečeno prilikom analize *Predgovora*, to posve sigurno nije V. S., jer bi inače tu iznesen argument uvrstio u glavni dio svojega teksta. Postoje, dakle, dvije mogućnosti. Ili je autorom bio N. Ia. Sa., koji je prepisujući tekst koji mu je predao V. S. prvo dopisao ovaj paragraf prije nego što je počeo pisati vlastiti *Himan i molitvu*; ili ga je tek u Zadru naknadno dopisao Jerolim Vidulić kad je prepisivao cijelu zbirku. Iako sam osobno skloniji potonjem rješenju, na to je pitanje nemoguće dati konačan odgovor.

zaštitnika, on se i izvan nacionalnog konteksta u Italiji ponekad, iako ne prečesto, prikazivao u kontekstu kuge, uz sv. Sebastijana i sv. Roka; o tome će više riječi biti u disertaciji Ines Ivić (vidi bilj. 4).

³⁸ U drugoj polovici 15. stoljeća, dakle za života Vidulića i dvaju skjavonskih autora, bubonska je kuga Veneciju pogađala 1456, 1464, 1468, 1478, 1485, 1490, 1498. i 1502. godine; vidi Brian Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice: The Social Institutions of a Catholic State, to 1620*, Harvard University Press, Cambridge, 1971, 219.

³⁹ Rječnici srednjovjekovnog latinskog kao značenje riječi *sermo* u liturgijskom kontekstu donose isključivo »propovijed«; vidi J. F. Niermeyer (prir.), *Mediae latinitatis lexicon minus*, Leiden, 1976, 961; Carolus du Fresne du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Niort, 1883-87, sv. 7, 438. Međutim, *sermo* je očito mogao označavati i molitvu, bilo zajedničku bilo osobnu; za primjer neka posluže dva himna iz već citirane zbirke *Analecta hymnica* (33), 259-261 (br. 229: *De chori officio*): *Dum mane consurgimus / de dormitione, / Christum regem capimus / brevi cum sermone, / Vulnerum, quae passus est, / recordatione / Disciplinae, lanceae, / spineae coronae*; i 188-189 (br. 158: *De sancta Barbara*): *Tunc fecisti hunc sermonem: / Rogo, Domine te Deus, / Esto nunc protector meus, / Tege corpus, quod nudatur, / Ne a viris videatur / Iniquis nec non lascivis*. Vrijedi napomenuti da V. S. ne koristi *pluralis modestiae*, nego jasno razlikuje *ego* i *nos* kad opisuje osobno i zajedničko. Dok primjerice govori o osobnim razlozima zbog kojih se latio pisanja *Predgovora* ([1], 2: *Ego motus...*) i o vlastitim putovanjima Ilirikom ([1], 62: *Ego quae scribo...*), istovremeno istupa protiv zavidnika »našoj naciji« ([1], 5: *idiomatis nostri*) te prilaže »svoj« predgovor zajedničkoj, »našoj«, molitvi ([1], 7: *sermonis nostri*).

4. Institucionalni kontekst: *Scuola di San Giorgio degli Schiavoni*, sv. Jeronim i pitanje liturgije na narodnom jeziku

Suradnja dvojice Skjavona u pisanju zbirke u čast njihova nacionalnog sveca zaštitnika nužno se mora tumačiti u kontekstu povijesti jedine venecijanske institucije u kojoj se častio Jeronim Ilir. Riječ je, naravno, o skjavonskoj nacionalnoj bratovštini, *Scuola di San Giorgio degli Schiavoni*.⁴⁰

Kako pokazuje Ana Marinković, proces kojim je bratovština usvojila kult sv. Jeronima bio je postupan. Kad je 1451. godine *Scuola* osnovana u gostinju sv. Katarine što se nalazio uz samostansku crkvu ivanovaca (*San Giovanni del Tempio*), bila je to ustvari bokeljska bratovština, kojoj su mahom pripadali mornari, zanatlije i trgovci porijeklom iz Kotora i Bara. Taj sastav bratovštine zrcali se i u imenima svetaca koji su na osnivačkoj sjednici uzeti za zaštitnike: sv. Juraj, barski patron, te sv. Tripun, kotorski. Sveti Jeronim postaje dijelom svetačkog panteona bratovštine tek 1464. godine, i to pod utjecajem Papinske kurije, odnosno kardinala Bessariona, koji je u to vrijeme boravio u gradu nastojeći koordinirati križarski pohod Pape Pija II. protiv Osmanlija.⁴¹ Kako je bratovština pored Barana i Kotorana počela uključivati sve više ljudi iz srednjih i sjevernih dalmatinskih komuna i hrvatskog zaleđa, okretanje Jeronimu na neki je način simboliziralo transformaciju lokalne barsko-kotorske u širu hrvatsko-dalmatinsku bratovštinu. U svakom slučaju, proces kooptacije sv. Jeronima bio je završen do kraja 15. stoljeća. Kad je 1502–1507. Vittore Carpaccio izveo ciklus slika za zgradu bratovštine, sv. Jeronim je po broju slika koje su bile posvećene njegovu životu stajao uz bok naslovnom svecu zaštitniku, sv. Jurju.⁴²

⁴⁰ O povijesti bratovštine vidi Lovorka Čoralić, *U gradu svetoga Marka: povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Golden marketing, Zagreb, 2001, 215–262

⁴¹ Vidi Ana Marinković, »Između zmaja i lava: o izboru svetaca zaštitnika venecijanske bratovštine *S. Giorgio degli Schiavoni*«, u *Likovne umjetnosti, arhitektura i povijesni identiteti: Zbornik XV. Dana Cvita Fiskovića*, ur. Ana Marinković i Ana Munk, Zagreb, u tisku. Iako je sv. Juraj uživao široku popularnost diljem istočne jadranske obale, što objašnjava njegov status prvog titulara bratovštine, razloge njegova usvajanja treba vezati upravo uz ključnu ulogu Barana u najranijoj povijesti bratovštine; vidi Lovorka Čoralić, *Barani u Mlecima: povijest jedne hrvatske iseljeničke zajednice*, Dom i svijet, Zagreb, 2006, 124–125. Ovdje vrijedi istaknuti kako su prema *mariegoli*, statutu bratovštine, posebne svečane mise izvorno trebale biti držane isključivo na blagdane sv. Jurja i sv. Tripuna, bez ikakva spomena Jeronima; o tome i o prvom oltaru bratovštine vidi Tanja Trška, »Marco Boschini, Matteo Ponzone, and the Altar of the Scuola degli Schiavoni in Venice«, *Confraternitas* 27:1-2 (2017), 62–78 (64–66). O nacionalnim bratovštinama u renesansnoj Veneciji vidi Francesca Ortalli, *Per salute delle anime e delli corpi: Scuole piccole a Venezia nel tardo Medioevo*, Marsilio Editori, Venecija, 2001, 102–114.

⁴² Za Carpacciiov ciklus vidi Guido Perocco, *Carpaccio nella Scuola di S. Giorgio degli Schiavoni*, F. Ongania, Venecija, 1964; Terisio Pignatti, prir., *Le Scuole di Venezia*, Electa, Milano, 1981, 99–118; i Patricia Fortini Brown, *Venetian Narrative Painting in the Age of Carpaccio*, Yale University Press, New Haven, 1988.

No upravo su Jeronim i tradicija koju je on simbolizirao postali kamenom smutnje u odnosima bratovštine i ivanovaca za vrijeme priora Sebastiana Michiela, na samom početku 16. stoljeća.⁴³ Naime, vlasnici gostinca sv. Katarine bili su ivanovci, a uz prijepore oko uporabe sakralnog prostora, najveći problem je, kako uvjerljivo dokazuje Lovorka Čoralić, bilo to što su venecijanski Skjavoni služili misu na slavenskom jeziku. Kako Michiel ističe u tužbi patrijarhu Antoniju Sorianu 1505. godine, posrijedi je bila »novotarija« (*innovation*).⁴⁴ Michiel je na sve načine htio izbaciti bratovštinu iz gostinca sv. Katarine, pa stoga njegove tvrdnje treba uzeti sa zrnom soli, ali ako uzmemo u obzir činjenicu da je prema izvornom ugovoru što ga je bratovština sklopila s ivanovcima mise trebao držati svećenik iz crkve ivanovaca, čini mi se da je prior bio u pravu i da su Skjavoni naknadno uveli slavensko bogoslužje.⁴⁵ Iako je nemoguće reći kada su uveli tu »novotariju«, možda bismo je mogli tumačiti u kontekstu ekspanzije glagoljskog tiska i široke uporabe glagoljskih liturgijskih priručnika, misala i brevijara, do koje dolazi 1480-ih i 1490-ih godina – pogotovo ako uzmemo u obzir činjenicu da je 1493. upravo u Veneciji, u tiskari Angela Torresanija, tiskan Baromićev *Brvijal hrvacki*.⁴⁶ U svakom slučaju, nesumnjivo je bila posrijedi želja Skjavona da u multikulturalnom okruženju istaknu vlastiti nacionalni identitet i posebnu tradiciju. Pritom je naročito bitno naglasiti da su tu tradiciju oni eksplicitno vezali sa sv. Jeronimom. Kad se 1511. bratovština obraća papi Juliju II, u svojoj molbi ističe kako su njezini pripadnici od davnina imali pravo služiti misu »ili na latinskom ili na dalmatinskom (tj. hrvatskom) jeziku, prema obredu i uredbi svetoga Jeronima«.⁴⁷

Spomeni Jeronima kao tvorca glagoljice koji se čitaju i u *Predgovoru* i u *Himnu* dodatno potvrđuju kako važnost kulta sv. Jeronima, koja se jasno nazire iz

⁴³ O prijeporu vidi Čoralić, n. dj. (40), 223-227; Giulio de Manzini, »La lunga causa con il Priorato dei Gerosolimitani«, *Scuola Dalmata* 15 (1982): 3-14.

⁴⁴ Luka Jelić (prir.), *Fontes historici Liturgiae Glagolito-Romanae*, *Sumptibus ephemeridis »Slavorum litterae theologiae«* Praga, Krk, 1906, s. XVI, 4-5 (dok. 11): »(...) habbiamo inteso à querimonia del Reverendo missier lo Prior de ditta Giesia che da certo tempo in qua, senza sua licentia ne altra legitima autorità, fatte cantar messa et offitii alla lingua Schiavona in quella scuola, dove etiam se administra sacramenti, come è confessar et comunicar, et altri etiam riti, al tutto prohibiti sel non intervien el consentimento di superiori in spiritual, et non senza grande desplicentia et offension del ditto Reverendo missier lo Prior. Pertanto ve comandemo in virtute sanctae obedientiae, che al tutto debeat disister da tal innovation (...).«

⁴⁵ Čoralić, n. dj. (40), 218.

⁴⁶ Biserka Grabar, »Tiskani glagoljski Baromićev brevijar«, *Slovo* 34 (1984), 159-180.

⁴⁷ Jelić, n. dj. (44), s. XVI, 8-9 (dok. 30): *Cum longa et antiqua dictae confraternitatis consuetudo possendi celebrari facere in loco dictae Scollae dictae Confraternitatis singulis diebus Dominicis et festivis unam missam parvam Latino sermone aut Dalmato secundum Divi Hieronymi ritum atque institutionem (...)*. U molbi papi Skjavoni ponavljaju privilegij koji im je podijelio patrijarh Antonio Contarini, uz dodatak da je riječ o obredu i uredbi sv. Jeronima, kojeg nema u patrijarhovoj potvrdi; vidi isti, s. XVI, 7-8 (dok. 25).

Carpacciova ciklusa, moramo tumačiti upravo u kontekstu uvođenja glagoljaške liturgije u vjerski život bratovštine. Neposredan povod sastavljanju zbirke bila je, kako smo vidjeli, kuga koja je zahvatila Veneciju 1498. godine, i zbirka je očito napisana za potrebe liturgije na latinskom jeziku, koja se nije prestala služiti ni u vrijeme prijepora s ivanovcima. No u tim se tekstovima istodobno legitimira i liturgija na slavenskom jeziku, koju su Skjavoni uz pomoć vlastitih svećenika i već raširenih glagoljskih liturgijskih priručnika, a bez dopuštenja ivanovaca, počeli služiti na određene blagdane. Iako se u nekim hrvatsko-dalmatinskim intelektualnim krugovima tijekom 15. stoljeća počelo isticati ćirilometodsko autorstvo glagoljice i slavenskog bogoslužja, venecijanski Skjavoni ustrajali su na jeronimskom mitu.⁴⁸ Moguće je da su, kao i Marko Marulić, koji znakovito prešućuje Jeronimovo autorstvo glagoljice u svečevu životopisu, čak i bili svjesni zablude, ali da su snaga tradicije, autoritet vodećeg talijanskog povjesničara Bionda Flavija te prepoznatljivost i važnost stridonskog sveca u samoj Italiji bili dovoljni razlozi da barem još neko vrijeme ne odustanu od isticanja toga mita. Iako Jeronima kao izumitelja glagoljice i slavenske liturgije ne slave svi hrvatsko-dalmatinski jeronimski tekstovi spomenuti u ovomu radu – skjavonska zbirka, kolofon anonimnog glagoljaša, anonimni trogirski *Život sv. Jeronima*, Marulićev životopis te epilij Gilberta Grinea (vidi bilj. 37) – ipak je zanimljivo da su svi nastali u rasponu od dvadesetak godina, između 1490. i 1510: čini se da je svečev kult u tim desetljećima dosegao vrhunac popularnosti.

Naposlijetku dolazimo do fizičkog oblika u kojem su se tekstovi sačuvali. Kako je već spomenuto, tu malu zbirku nalazimo zgusnuto prepisanu na jednom listu papira među spisima Jerolima Vidulića, Zadranina koji je 1470-ih i početkom 80-ih živio u Veneciji, a i nakon povratka u rodni Zadar održavao tijesne veze s gradom na lagunama.⁴⁹ S obzirom na liturgijsku prirodu *Himna i molitve* te polemičku prirodu *Predgovora* – a imajući u vidu izuzetno razvijenu tiskarsku industriju renesansne

⁴⁸ Tako se u Baromićevu brevijaru ističe da blagdan Ćirila i Metoda treba slaviti kao »dvostruki u njihovoj naciji« (*duplb svoemь ěziku*), dok se Jeronimov blagdan ne obilježava na poseban način; vidi G r a b a r, n. dj. (46), 162. Treba uzeti u obzir da je posrijedi iznimka koja, kako zaključuje Biserka Grabar, nema paralele ni u kojem drugom glagoljskom kalendaru. Postupni prijelaz s jedne tradicije na drugu možda najbolje zrcali molba franjevac trećoredaca dalmatinske provincije, koji se, suočeni s pritiscima venecijanskih političkih i crkvenih vlasti, krajem 15. stoljeća obraćaju Svetoj Stolicu pozivajući se na privilegije koje su raniji pape i koncili potvrdili sv. Jeronimu i sv. Ćirilu; vidi J e l i ć, n. dj. (44), sec. XV, 38 (dok. 166).

⁴⁹ Kao što je već rečeno, Vidulić je bio čvrsto vezan uz venecijansku obitelj Vallarresso, točnije uz sinove Zorzija Vallaressa: nadbiskupa Maffea, kanonika Giacoma te Lucu. Paolo Vallarresso, koji je 1502. darovao bratovštini relikviju sv. Jurja i, uz brata i nećake, bio izabran za počasnog člana bratovštine, pripadao je drugoj grani roda (za genealogiju vidi literaturu citiranu u bilj. 8). No sve da je Vidulić uživao bliske odnose i s Paolom, teško je vjerovati da bi mu predložak za prijepis došao u ruke tim putem. Vjerojatnije će biti da su u tome posredovale njegove veze s N. Ia. Sa. ili nekim drugim venecijanskim Skjavonom.

Venecije – čini se opravdanim pretpostaviti da su spomenuti tekstovi napisani da bi bili tiskani kao knjižica koja bi se raspačavala u bratovštini.⁵⁰ Štoviše, moguće je da je ta povijesno-liturgijska knjižica u čast sv. Jeronima Ilira doista i bila tiskana. Naime, često su i svi primjerci takvih izdanja izgubljeni tijekom kasnijih stoljeća, jer su bili tiskani na lošem papiru, bez ikakvih ukrasa, te su kao takvi kod bibliofila izazivali tek neznatan interes.⁵¹ Bilo kako bilo, Vidulićev izrazito zgusnut prijepis, bez slobodnog prostora na marginama, ne zrcali stranični postav takvih izdanja. Liturgijske knjižice obično su se tiskale u malom formatu (osmina ili šesnaestina), na arku ili pola arka papira, da bi bile lako uporabljive tijekom službe. Vjerojatno je tako trebala biti (ili je bila) tiskana i knjižica o sv. Jeronimu Iliru⁵² – na korist svim članovima bratovštine, ali i na znanje svim talijanskim te grčkim, albanskim i inim »zavidnicima veličanstvene ilirske nacije«.⁵³

Višegodišnji naponi bratovštine da osigura pravo služenja mise na narodnom jeziku prema obredu što ga je prema predaji ustanovio sv. Jeronim naposljetku su urodili plodom. Nakon gotovo dva desetljeća prijevora s ivanovcima bratovština je 1518. godine od pape i mletačke vlade osigurala potvrde kojima je dopušteno svake

⁵⁰ O počecima venecijanskog ranonovovjekovnog tiskarstva vidi Martin Lowry, *Nicholas Jenson and the Rise of Venetian Publishing in Renaissance Europe*, Blackwell, Oxford, 1991; Martin Lowry, *The World of Aldus Manutius: Business and Scholarship in Renaissance Venice*, Cornell University Press, Ithaca, 1979 (hrvatski prijevod: Martin Lowry, *Svijet Aldusa Manutiusa: Poduzetništvo i učenjaštvo u renesansnoj Veneciji*, Antibarbarus, Zagreb, 2004). I dalje je nezaobilazan Horatio F. Brown, *The Venetian Printing Press: An Historical Study*, John C. Nimmo, London, 1891. Za opći pregled razvoja tiska u Italiji vidi Brian Richardson, *Printing, Writers and Readers in Renaissance Italy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

⁵¹ O čimbenicima koji su utjecali na sačuvanost ranih izdanja, osobito takvog »jeftinog« tiska vidi Neil Harris, »Marin Sanudo, forerunner of Melzi: Parte I«, *La Bibliofilia* 95/1 (1993): 1-38. Na str. 19 autor slikovito zaključuje: »Reconstructing the annals of early printing from what has remained in today's libraries is like compiling the menu of a great banquet from the scraps afterwards thrown to the dogs and the beggars at the gates.«

⁵² Vidi Paul F. Grendler, »Form and Function in Italian Renaissance Popular Books«, *Renaissance Quarterly* 46/3 (1993): 451-485, osobito 467-470, gdje autor analizira vizualne i materijalne aspekte izdanja *Oficija Blažene Djevice Marije*. Za primjer kako je skjavonska knjižica o sv. Jeronimu mogla (ili trebala) izgledati može poslužiti rimsko izdanje molitava sv. Brigite od Švedske iz 1478, koje uključuje i himan i molitvu u njezinu čast, a koje je sačuvano u samo dva primjerka (vidi ISTC ib00677300, dostupno na stranicama Münchener Digitalisierungs Zentrum: <<http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/0003/bsb00035645/images/>>).

⁵³ U kontekstu međunacionalnog rivalstva u renesansnoj Veneciji moraju se spomenuti i Albanci koji su 1497. odlučili sagraditi sjedište svoje bratovštine znakovito se vodeći mišlju da »čak i Armenci imaju svoj gostinjac, a mi ga nemamo« (*insicin gl'Armeni hanno il suo Hospedaletto, et noi non lo havemo*); vidi Fortini Brown, n. dj. (42), 70. Nekoliko godina kasnije Albanci su, gotovo u isto vrijeme kao i Skjavoni, naručili ciklus slika od Vittorea Carpaccia; o Carpacciovu ciklusu i albanskoj bratovštini vidi Pignatti, n. dj. (42), 89-98.

prve nedjelje u mjesecu služiti tihu misu na slavenskom jeziku.⁵⁴ Dok će jeronimski mit s vremenom gubiti svoju snagu i konačno nestati pod naletom bolandističke historiografije u 18. stoljeću, misa na slavenskom jeziku ostat će važnim dijelom identiteta venecijanskih Skjavona sve do 19. i 20. stoljeća, kada pod utjecajem talijanskog i hrvatskog narodnog preporoda te dramatičnih političkih zbivanja polako dolazi do transformacije bratovštine, koja gubi svoj skjavonski karakter i postaje bratovštinom dalmatinskih Talijana.⁵⁵ Premda još ne znamo koja se imena kriju iza inicijala dvaju autora, povijesno-liturgijska knjižica iz 1498. godine pruža nam uvid u specifični panslavenski ilirizam venecijanskih Skjavona, u njihova lokalna rivalstva s drugim nacionalnim zajednicama u Veneciji, u liturgiju bratovštine te u ulogu kulta sv. Jeronima u njezinu životu. Posrijedi je, dakle, neprocjenjiv izvor spoznaja o ideološkim obzorima bratovštine u zlatno doba njezine povijesti, kad su nakon pola stoljeća trnovita uzdizanja njezini članovi odlučili kroz povijesni narativ i liturgiju, slikarstvo i arhitekturu definirati svoj nacionalni identitet, a time i svoje mjesto na multikulturalnoj pozornici renesansne Venecije.

⁵⁴ Čoralić, n. dj. (40), 226-227.

⁵⁵ Čoralić, n. dj. (40), 230.

POVIJESNO-LITURGIJSKA KNJIŽICA U ČAST SV. JERONIMA ILIRA IZ 1498. GODINE

Priredio i preveo

Luka Špoljarić

Izdanje knjižice temelji se na jedinome sačuvanom svjedoku: mjestimice oštećenom prijepisu zadarskoga kanonika i bilježnika Jerolima Vidulića, koji se čuva među njegovim bilježničkim spisima u Državnom arhivu u Zadru.¹ U pripremanju izdanja poslužio sam se i neobjavljenim radnim prijepisom Giuseppea Prage, koji se čuva u njegovoj ostavštini u Biblioteci Marciana u Veneciji.² Iako i Praga donosi neka kriva čitanja i brojne nerazriješene kratice, njegov prijepis je ključan za čitanje dijelova teksta prekrivenih mrljom. Čitanja koja sam preuzeo iz Pragina prijepisa označio sam kurzivom. Što se tiče priređivanja samog teksta, ortografiju sam, budući da nije riječ o autografima, klasicizirao, zadržavajući pritom specifični, neklasični način pisanja Jeronimova imena (*Ieronimus* umjesto *Hieronymus*). Iako knjižicu čine dva teksta, *Predgovor* te *Himan i molitva*, izdanje i prijevod su radi lakšeg citiranja podijeljeni na tri cjeline: *Predgovor* [1], *Himan* [2] i *Molitvu* [3], pri čemu su reci svakog teksta obrojčani posebno.

Što se tiče prijevoda, napominjem da sam *Himan* preveo nešto slobodnije, zadržavajući opći smisao katrena, no prvenstveno vodeći računa o sroku i metru.

¹ Državni arhiv Zadar, Spisi zadarskih bilježnika, Vidolich, *Carte*, fasc. IV-1, fol. 289.

² Biblioteca Nazionale Marciana, Marc. It. VI, 505 (12299), 33 (Girolamo Vidolich), ff. 5–8.

[1] Anno Domini 1498, die 20 Iulii, Venetiis apud ecclesiam sanctae Mariae de Misericordia. Ego V. S. [---] motus garrulationibus quorundam vanis, zelo ductus patriae devotioneque inflammatus divi Ieronimi compatriotae mei, haec <composui in h>onorem ipsius gloriosi Ieronimi, necnon contra opinionem erroneam aliquorum
 5 aemulorum idiomatis nostri, quod ausi fuerunt dicere et f<alse affir>mare ipsum sanctum Ieronimum haud fuisse Illyricum sed Romanum seu Italum.

Contra quorum opinionem pravam hoc prooemium sermonis nostri dirigere valet, quoniam sunt nonnulli audaces ac temerarii qui praeter opinionem totius ecclesiae omniumque clarorum virorum ecclesiasticorum – qui hactenus ab
 10 exordio ipsius ecclesiae gesta sanctorum et originem ipsorum, qua ex provincia vel natione propagati, magna cum diligentia conscripserunt – se cupiunt praeferre et excellentiores cet<eris> ostentare, putantes ii tales se solos vidisse lumen reliquos vero caecutientes et titubantes, asserentes divum Ieronimum non <Illy>ricum sed Romanum fuisse. Quos profecto talis arrogans opinio fallit, immo quidem
 15 illud velamen ignorantiae, quod in veteres inve<here> attemptarunt, in se ipsos ignominiose retorserunt. Alterum autem e duobus ipsos movere a cunctis historiographis <in hac> re cogit: aut cosmographiae imperitia aut livor edax. Qui nulla auctoritate priscorum freti nullaue *veritate* <nixi> aiunt quoddam oppidum dissolutum et vetustate consumptum in Histriae provincia esse ab
 20 antiquo <Stralonem> *appellatum*, ex quo fabulantur praedictum sanctum originem traxisse.

Quod tamen minime verum multis rationibus esse constat. Nam *eisdem omnes historici* contradicunt qui cum sinceritate veritatis ipsum gloriosum Ieronimum ex oppido Stridonis et non Stralonis natum *fuisse affirmant*, quod Dalmatiae
 25 Pannoniaeque confinium dicunt. Eo maxime verum esse constat quod in Histriae provincia *Ieronimus natus* <non> *sit*, quoniam Histriae provincia notissima est et historici veri de origine Ieronimi scribentes nullam mentionem de ipsa *fecerint*. *Praeterea* Histria nulla confinia cum Pannonia nec cum Dalmatia habet, quin si recte historicos perspexissent *et praecipue* Plinium, accuratissimum cosmographum,
 30 nequaquam talem incidissent in laqueum. Qui Plinius dividens provincias <ait> initium Dalmatiae et finis Liburniae Scardona. Quae quidem Scardona civitas a Sibinico X milibus distat, Scardona autem ab ipsa Histria fere et trecenta miliaria differt. A Scardona nempe Ragusium versus Dalmatia appellatur, et ab eadem Scardona Venetiis deversgens provincia Liburniae nuncupatur.

Extat quippe re vera illud oppidum Stridonis de quo historici veteres perhibent divum Ieronimum originem traxisse, quod quidem a Segnia sex dietas remote distat versus Dalmatiam sive Scardonam declinans et est quasi in centro Illyriae. Extat quoque memoria iuxta dictum oppidum beati Ieronimi, estque ibi ecclesia ab antiquo eius in honorem constructa et iuxta eam coenobium fratrum. Oppidum vero
 40 illud Illyrico idiomate »Strida« appellatur, quod Latine »medium« sonat, et quod in

[1] Ljeta Gospodnjega 1498., dana 20. srpnja, u Veneciji, kod crkve Santa Maria della Misericordia. Ja, V. S., [---] potaknut ispraznim blebetanjima izvjesnih pojedinaca, vođen ljubavlju prema domovini i ražaren odanošću prema svetom Jeronimu, svome sunarodnjaku, sastavio sam ovo u čast istoga slavnoga Jeronima, a protiv pogrešnoga mišljenja nekih koji su se iz zavisti prema našoj naciji usudili govoriti i lažno tvrditi da sveti Jeronim nije bio Ilir, nego Rimljanin ili Talijan.¹

Protiv njihova kriva mišljenja korisno je našoj molitvi priložiti ovaj predgovor, jer posrijedi je nekolicina nepromišljenih drznika koji mimo stava cijele Crkve i svih istaknutih crkvenih ličnosti – koji su od samih početaka Crkve sve do danas s velikom pozornošću pisali o djelima svetaca i njihovim podrijetlima, iz koje su provincije ili nacije potekli – žele istaknuti sebe i predstaviti se boljima od ostalih. Smatrajući da su samo oni vidjeli svjetlo, a da su drugi slijepci i luralice, oni tvrde da sveti Jeronim nije bio Ilir, nego Rimljanin. Zapravo, njih zavarava takvo bahato mišljenje, jer su onu koprenu neznanja, koju su pokušali navući starima, sramotno okrenuli sami na sebe. Na to odstupanje od svih povjesničara tjera ih jedan od ovih dvaju razloga: ili nepoznavanje geografije ili otrovna zavist. Oni bez ikakva oslonca na autoritet starih i bez ikakva uporišta u istini govore da u istarskoj provinciji postoji neki grad, porušen i nagrižen zubom vremena, od starine zvan Stralonom, te izmišljaju da svetac potječe iz njega.

Da to pak nikako nije istina, jasno je iz mnogih razloga. Naime, njima proturječe svi povjesničari koji s čistoćom istine potvrđuju da je slavni Jeronim bio rođen ne u gradu Stralonu, nego Stridonu, za koji kažu da se nalazi na granici Dalmacije i Panonije. Da je istina to da Jeronim nije bio rođen u istarskoj provinciji, jasno je prvenstveno zbog toga što je Istra nadaleko poznata provincija, a pravi povjesničari koji su pisali o Jeronimovu porijeklu nisu je uopće spomenuli. Osim toga, Istra ne graniči ni s Panonijom ni s Dalmacijom. Stoga, da su pravilno proučili povjesničare, posebice Plinija, najtočnijega geografa, nikada ne bi upali u takvu zamku. Opisujući granice provincija, Plinije kaže da je početak Dalmacije i kraj Liburnije grad Skradin.² Skradin je pritom od Šibenika udaljen deset milja, a od Istre gotovo tristo. Provincija koja se proteže od Skradina prema Dubrovniku naziva se dakako Dalmacijom, dok se ona od Skradina prema Veneciji zove Liburnijom.

No taj grad Stridon, za koji stari povjesničari pripovjeda da je rodno mjesto svetoga Jeronima, uistinu i danas postoji. On je udaljen šest dana putovanja kad se silazi od Senja prema Dalmaciji, to jest Skradinu, i nalazi se takoreći u središtu Ilirije. Postoji također i uspomena na svetog Jeronima vezana uz taj grad. Ondje se, naime, od starine nalazi crkva sagrađena u njegovu čast, a uz crkvu i redovnički samostan. Taj se grad na ilirskom jeziku naziva »Strida« što na latinskom znači

¹ Usp. Giacomo Filippo Foresti, *Supplementum chronicarum*, Bernardus Rizus Novariensis, Venecija, 1490, ff. 143v-144r, 155r; Biondo Flavio, *Italy Illuminated*, prir. i prev. Jeffrey A. White, Harvard University Press, Cambridge, 2016, sv. 2, 172-175 (c. 7-8).

² Usp. Plin. *HN* 3,141.

medio duarum provinciarum situm fuerit, hoc est inter Dalmatiam Pannoniamque, uti prisci historici tradunt. Et quamvis nomine Pannoniae moderni Hungariam intelligunt, re vera tamen Illyrica natio cingens Hungariam circumcirca: ex uno latere Bohemia, ex alio Polonia, ex altero vero Vallachia et Bosnia (quae est
 45 Inferior Pannonia), quae omnes provinciae Illyrico idiomate loquuntur. Oppidum utique Stridonis, ut praefertur ibi situm et a Gothis olim eversum, adhuc extat, castellum satis diminutum ipsa ruina docente, et habet iuxta se forum sive burgum ultra centum domos habitantium.

Praeterea considerantes supradicti mendaces historiographi eorum dicta
 50 nullo modo veritate posse tueri, ad maiorem ipsorum vesaniam propalandam aiunt Ieronimi patrem Eusebium fuisse Romanum et pro Romanis ea in provincia officio tunc praesidis functum, <cum> natus est ei Ieronimus. Quod etiam falsissimum est, et primo quod eo tempore quo Ieronimus ortus est Imperium Romanum ad Graecos devolutum erat. Imperabat quidem tunc Archadius, tamen nec ipsius dominio eadem
 55 provincia subiacebat. Immo quidem Vandalorum rex, id est Poloniae, Almericus nomine dictae provinciae ubi idem gloriosus Ieronimus natus est dominabatur.

Et ideo recte dicitur historia ab »histeron«, quod est »videre«. Erat quippe mos apud veteres ut nemo auderet historiam scribere, nisi prius provinciam de qua scripturus erat vidisset, quae quidem laudabilis erat consuetudo. Certus utique sum
 60 quod nec Blondus nec reliqui opinionis suae sequaces ipsum oppidum Stridonis nec provinciam viderunt. Quod si vidissent, nequaquam tam audacter blacterare praesumpsissent. Ego quae scribo oculis propriis consideravi. Perpendant se longe a via veritatis deviasse.

Cuperem denique ut mihi hi tales insinuarent, quod si Ieronimus iuxta
 65 opinionem ipsorum frivolam Italus aut *Romanus* fuisset, quo ordine characteres seu litteras consonas linguae Illyricorum adinvenire scivisset. Quapropter hortor ut *de cetero sileant* <et honori> suo consulentes errores suos corrigere studeant, ne sint perpetuo ridiculo historicis.

Finis.

70 Ad confutandas d[---] opiniones confictas, quid lucidius quam quod ex verbis ipsius divi Ieronimi qui scribens ex R<oma ad a>micum sic ait: »dum essem in patria, interdum vix rugientem ventrem <mi>liaco pane saturare <possem>; nunc autem Romae simillima fastidio.«

»sredina«, i to zato što je, kako kazuju stari povjesničari, bio smješten između dviju provincija, Dalmacije i Panonije. I premda se danas pod imenom Panonije podrazumijeva Ugarska, istina je ipak ta da ilirska nacija okružuje ugarsku sa 40
sviju strana: s jedne se nalazi Češka, s druge Poljska, a s treće pak Vlaška i Bosna (odnosno Donja Panonija), a sve te provincije govore ilirskim jezikom. Svakako, grad Stridon, za koji se tvrdi da se ondje nalazio i da je nekoć bio razrušen od Gota, i danas, kako svjedoče ruševine, stoji kao prilično smanjeni kaštel, a uza nj se 45
nalazi i trgovište, odnosno burg, od preko sto ognjišta.

Osim toga, gore spomenuti lažljivi povjesničari, uviđajući da njihove tvrdnje nikako ne mogu biti podržane istinom, kako bi još jasnije objavili svoju ludost, tvrde da je Euzebije, Jeronimov otac, bio Rimljanin i da je, u vrijeme kad mu se Jeronim rodio, u toj provinciji vršio dužnost upravitelja u rimsko ime. To je također potpuno krivo, i to, prije svega, jer je u to vrijeme kad je rođen Jeronim vlast 50
nad Rimskim Carstvom već bila prešla na Grke. Vladao je, naime, u to vrijeme Arkadije, iako ta provincija nije bila ni pod njegovu vlašću. Dapače, kad je rođen slavni Jeronim, tom je provincijom vladao Almerik, kralj Vandala, to jest Poljske.

I zato se s pravom kaže da historija dolazi od »histeron«, što znači »vidjeti«. Bio je, naime, običaj kod starih da se nitko nije usudio pisati povijest a da prije nije 55
vidio provinciju o kojoj je kanio pisati. Ta je navada bila hvalevrijedna. Posve sam, naime, siguran da niti Biondo niti ostali koji se povode za njegovim mišljenjem nisu vidjeli grad Stridon ni ovaj kraj. Da su ih vidjeli, nikada se ne bi usudili tako smjelo blebetati gluposti. Ja sam vlastitim očima promatrao ono o čemu pišem. Neka shvate da su skrenuli daleko s puta istine. 60

Želio bih naposljetku da mi ti i takvi objasne, ako je Jeronim prema njihovu jadnom mišljenju bio Talijan ili Rimljanin, kako je mogao izumiti znakove, odnosno slova koja odgovaraju jeziku Ilira. Zato ih pozivam neka o ostalim stvarima šute, neka se brinu o svojoj časti i potruže se ispraviti svoje greške, da ne bi vječno bili predmetom ismijavanja povjesničara. 65

Kraj.

Što jasnije pobija te [---] izmišljene tvrdnje od riječi samoga svetog Jeronima, koji pišući prijatelju iz Rima ovako govori: »Dok sam bio u domovini ponekad sam jedva uspijevaao prosenim kruhom zasititi krčanje želuca; sad mi se u Rimu posve 70
slične stvari gade.«³

³ Usp. Hier. Ep. 52,6,3.

- [2] Salve, lumen confessorum,
iubar stellaque doctorum,
norma vitae monachorum,
sacerdotum speculum.
- 5 Ave, decus Illyricorum,
exemplarque clericorum,
detestator vitiorum,
extirpator haeresum.
- 10 *persecutor* perfidorum,
exaltatorque proborum,
cur<atorum> decus morum,
respuensque saeculum.
- 15 *Cardinalis* dum fuisti,
tu papatum renuisti,
amplectendo crucem Christi
amore celsi numinis.
- 20 Claruisti miraculis,
opem ferens vernaculis,
dans litteras Illyricis,
devotis compatriis.
- Ecclesiam adornasti,
sacris libris decorasti,
Italiam illustrasti
divinis dogmatibus.
- 25 Hebraeorum, Caldaeorum,
Persarumque ac Medorum,
necnon quidem ac Graecorum,
simul quoque Latinorum
- 30 idioma tu scivisti,
et litteras didicisti,
plures libros conscripsisti
cum fervore nimio.
- 35 Ieiuniis, vigiliis,
pressuris quoque nimiis,
corpus tuum afflixisti
vasta in solitudine.

[2] Zdravo, svjetlo crkvenjaka, luči, zvijezdo učenjaka, normo žića redovnika, prezbitera zrcalo.	
Zdravo, slavo Ilirika, idealu svećenika, mrzitelju svih grehota, borče protiv hereza,	5
što te kosnu krivci hudi, što se sjetiš dobrih ljudi, sveće plemenite ćudi, što svjetovnost prezireš.	10
Kardinalom dok si bio, papinsku si čast odbijô, križ si Kristov prihvatio iz ljubavi iskrene.	15
Čudom si se uzdigao, kad si narod pomogao, Iliriji pismo dao, zemlji svojoj odanoj.	20
Crkvu ti si uljepšao, svetom knjigom darovao, Italiju obasjao naucima nebeskim.	
Hebrejskim i kaldejskim si, perzijskim i medejskim si, starogrčkim, latinskim si vrsno ti se služio.	25
Svaki jezik ti si znao, svako pismo razabrao, mnoge knjige napisao žarom silnim, golemim.	30
Bdijenja, pa i teškog posta, nije bilo tebi dosta čak ni onda sam kad osta u prostranoj pustinji.	35

- 40 Graecis actus apostolorum
 atque gesta miraculorum
 vitans turmas populorum
 declarasti lucide.
- Testamentum vetus, novum,
 Italicis magnum donum,
 declarasti simul bonum
 imbutus celso flamine.
- 45 Salve, doctor Deo digne,
 salve, mitis ac benigne,
 o Dalmata Ieronime,
 splendor vitae et animae,
- 50 qui cum Deo gloriaris,
 ob merita et laetaris,
 tua sanctissima prece
 libera nos ab hac nece,
- 55 quam nos pestem appellamus,
 epidimiamque vocamus,
 quamque nimis timescimus,
 et in dies horrescimus,
- 60 ne subito praeoccupati,
 die mortis condemnati,
 in extremis laborantes
 et ad mortem festinantes,
- paenitentia imperacta,
 spe salutisque subtracta,
 demergamur in infernum
 cruciati in aeternum.
- 65 Deprecare Deum iustum,
 ut post mundum nequam istum
 subsequamur Iesum Christum
 ad caelestem gloriam.

Amen.

Udaljen od cijelog svijeta,
Grcima si djela sveta
Kristova i apostolska
sjajno ti objasnio. 40

Zavjet stari, novi, čiji
prijevod dade Italiji,
izveo si isto dobro
duhom svetim nadahnut.

Zdravo, učitelju blagi, 45
zdravo, dobri, Bogu dragi,
Jeronime Dalmatinče,
življenja i duše prinče,

što te skupa s Bogom časte, 50
što ti s pravom srce raste,
zagovorom tvojim svetim
spasi nas te aveti,

što je kugom nazivamo,
što joj »pošast« kazivamo,
koje nas je silno strah, 55
od koje nam staje dah,

da nas k sebi ne prizove,
da nam smrt sad ne dozove,
da na kraju našeg puta
ne stigne nas muka ljuta, 60

da mi sad bez pokajanja,
i bez nade spašavanja,
svi u paklu ne skončamo
i na vatri proključamo.

Moli Boga pravednoga, 65
nakon puta zemaljskoga
da nam dadne slijedit Krista
u svu slavu nebesku.

Amen.

[3] O Ieronime, doctor veritatum et lucerna claritatum, exora Deum pro renatis, ut transferamur candidi ad cenam agni providi.

5 V: Ora pro...
 R: Ut...

10 Oremus: Deus, qui mira eruditione ecclesiam tuam beati Ieronimi, gloriosi confessoris tui doctorisque eximii et electi, doctrinis et exemplis decorasti, quique per eum mirabilia operatus es et in dies operaris, praesta, quaesumus, ut, qui eius meritis confisi preces ad te effundere decrevimus, a peste epidimiae

15 letifera et a cunctis periculis eruamur et gaudia consequi mereamur aeterna. Per...

20 Ego N. Ia. Sa. ad laudem divi Ieronimi conterranei mei edidi manuque conscripsi propria.

[3] Jeronime, najveći naučitelju i presjajni
prosvjetitelju, moli Boga za ponovno
rođene, da dođemo u ruhu bijelomu na
gozbu kralju jaganjcu.

S: Moli za...

5

O: Da...

Pomolimo se: Bože, koji si čudesnom
providnošću svoju Crkvu ukrasio
naukom i primjerom svetoga Jeronima,
tvoga slavnog ispovjedaoca i izvrsnog i
izabranog naučitelja, i koji si po njemu
činio čudesa i svakim danom ih i dalje
činiš, daj, molimo, da mi, koji smo ti
svoje molitve odlučili usmjeriti uzdajući
se u njegove zasluge, budemo spašeni
od smrtonosne kužne pošasti i od svih
zala, te da zavrijedimo postići vječnu
radost. Po...

10

15

Ja, N. Ia. Sa., priredio sam ovo u hvalu
svetoga Jeronima, svoga sunarodnjaka,
i vlastitom rukom zapisao.

20

Luka Špoljarić

THE VENETIAN *SCHIAVONI*
AND THE 1498 HISTORICAL-LITURGICAL BOOKLET
IN THE HONOR OF ST JEROME THE ILLYRIAN

Although he had long been revered as the apostle of the Croats in Glagolite circles of the Croatian church, St Jerome's popularity reached a peak during the fifteenth and sixteenth centuries. Having been exposed to the pan-European diffusion of humanism and humanist nationalism, Croatian-Dalmatian churchmen and lay humanists turned Jerome into their national patron saint and the emblematic figure of their nation. This paper draws attention to a historical-liturgical booklet that testifies to the wide popularity of the saint in Croatian-Dalmatian intellectual circles, specifically among the *schiafone* diaspora of Venice. The booklet, which was prepared in 1498 in Venice, consists of two texts: one is a polemical treatise on the origin of St Jerome composed by a certain V. S., while the other is a hymn and a prayer to the saint composed by a certain N. Ia. Sa. The texts were preserved on a slightly damaged folium among the papers of the fifteenth-century notary and canon of Zadar Cathedral, Jerolim Vidulić (ca. 1440–1499). Although they have received little attention, the texts are not completely unknown in Croatian scholarship. They were even published, though separately, with numerous errors and dubious editorial decisions by Vinko Valčić and Petar Runje.

The paper starts by shedding light on the identity of Jerolim Vidulić. It is suggested that Vidulić received the texts through his personal or family connections to Venice, where he lived during the late 1470s and early 1480s, perhaps in the household of Maffeo Vallaresso, archbishop of Zadar. Vidulić is presented as a humanist who left very little of his own writing, yet who had a penchant for collecting short pieces of both humanist and Croatian vernacular literature. In the last year of his life, Vidulić received the booklet from Venice and then made a close-packed transcription on a single paper folium, unfortunately omitting the full names of its authors.

The first of the two texts that form the booklet is V. S.'s *Preface on the Origin of St Jerome*. V. S. defines his treatise as a »preface to our prayer«; it is an invective against Biondo Flavio and other Italian historians who are »envious of our nation« and »falsely claim that Jerome was an Italian«. V. S. constructs his preface around a series of arguments disproving this claim. First, Jerome was not born in Istria, as Italian historians maintain, since the saint himself states that his hometown of Stridon was located in the middle, i.e. on the border, of Dalmatia and Pannonia, neither of which is contiguous with Istria. Indeed, according to V. S., the very name »Stridon« comes from the Illyrian (i.e. Slavic) »srida«, meaning »middle«, referring to its geographical location. He then identifies it as Srida (Glaž), a presently unidentified market town in western Bosnia, which according to V. S. has

ruins and a church in St Jerome's name, and is recognized as the birthplace of the saint. Modernizing the names of ancient provinces, V. S. disputes the identification of Pannonia with Hungary, and interprets it instead as Bosnia, which allows him to situate Jerome in the very heartland of Illyria proper, as it were.

V. S. next presents a Pan-Slavic vision of the Illyrian nation, boasting that Czechs, Poles and Wallachians all speak the Illyrian language. This allows him to claim, with recourse to no known source, that Jerome's father was a governor of the Dalmatian province not on behalf of the Romans, as Italians maintain, but on behalf of the king of the Vandals, i.e. the Polish king »Almeric«, presenting the Polish kingdom as the center of a polity that in Jerome's time included the entire Illyrian nation under its rule. This is in fact the first known instance of Pan-Slavism in Croatian-Dalmatian humanist literature, appearing twenty seven years earlier than Vinko Pribojević's celebrated speech *De origine successibusque Slavorum* held in Hvar in 1525. It is argued that the Pan-Slavism of both V. S. and Vinko Pribojević should be read as responses to the erosion of Hungarian authority after the death of Matthias Corvinus and the key role taken up by the Polish kings in the wars against the Ottomans. V. S. and the rest of the Venetian *Schiavoni*, who in 1498 had not yet received the news of the catastrophic outcome of the Polish campaign in Moldavia, presumably saw the Polish king as the liberator of their homeland from the Turkish oppression and with this in mind constructed a utopian vision of St Jerome's times. The *Preface* ends with V. S.'s attack on the foolishness of Italian historians and a reminder that Jerome invented the Illyrian, i.e. Glagolitic, alphabet. After the end of V. S.'s preface, there follows a paragraph in which either N. Ia. Sa. or Jerolim Vidulić added an altered quote from Jerome's letter to Nepotian (*ep.* 52) in order to further strengthen the argument that Jerome was an Illyrian.

N. Ia. Sa.'s *Hymn to St Jerome the Illyrian* is composed of 17 quatrains that make altogether 68 verses and is based on an earlier hymn to the saint that was composed in the church of Santa Maria Maggiore in Rome, the center of the saint's cult. In N. Ia. Sa.'s hymn Jerome is celebrated according to the standard features of his iconography: as a cardinal, ascetic, model of learning, translator of the Bible. In line with Croatian-Dalmatian iconography of the saint, he is also shown as an Illyrian and inventor of the Glagolitic alphabet. However, there are two features in the hymn for which we find no parallels in other known texts. One is the image of Jerome as the teacher of nations: in two quatrains Jerome is presented as bequeathing the Vulgate not to Christendom but to Italians specifically, while in another one he is noted – presumably on the basis of N. Ia. Sa.'s misreading of Jerome's comment in his *De viris illustribus* – as the editor of the Greek New Testament. This image of Jerome should be interpreted in the context of rivalries of national communities in Renaissance Venice, in which the *Schiavoni* were claiming Jerome for themselves but also stressing the indebtedness of Italians and Greeks to Jerome, and consequently to the entire Illyrian nation. The other notable feature in the hymn is Jerome's role as the protector against plague, which also appears in

the prayer to St Jerome that connects to the hymn. Thus, although the *Schiavoni* wanted to use the opportunity to claim Jerome for their nation and celebrated him as the national patron saint, the plague, which we know hit Venice in 1498, was in fact the main reason behind the composition of the entire booklet.

In the final section of the paper, the booklet is interpreted in connection to the only institution in Venice that celebrated the cult of St Jerome the Illyrian, the *Scuola di San Giorgio degli Schiavoni*. The creation of the booklet should be seen as a result of the growing importance of Jerome, who was not the original titular saint of the confraternity when it was founded in 1451 but was coopted into the saintly pantheon later on. It is argued that this importance, most visibly seen in Vittore Carpaccio's cycle of paintings produced for the confraternity in 1502–1507, was connected with the introduction of Slavonic liturgy into the life of the confraternity, which, during their litigation with the prior of *San Giovanni del Tempio* over this matter, the *Schiavoni* legitimized by calling on the myth that St Jerome invented the Glagolitic letters and Slavonic liturgy. The historical-liturgical booklet of 1498 was, of course, prepared for the purpose of the Latin service (which also continued to be in use), but it legitimized the use of Slavonic liturgy on special feast days. Finally, the paper suggests that the booklet was most likely meant for the printing presses – and, considering the great loss of copies of such small, cheap editions from this period, perhaps even was printed – in order to be distributed in the confraternity. The booklet stands as an important testament to the ideological horizons of the *Scuola di San Giorgio degli Schiavoni* from the golden age of its history when its members decided to define their national identity through historical narrative and liturgy, painting and architecture, and make their presence known on the multicultural stage of Renaissance Venice.

The appendix of the article includes the first complete edition of the booklet, drawing on the transcription of the texts done by Giuseppe Praga (1893-1958) when parts of the texts damaged by smudge were slightly more legible; the parts reconstructed by recourse to Praga appear in italics. The appendix also includes the first Croatian translation of both texts. In the edition, N. Ia. Sa.'s hymn and prayer, which constitute one single text, are marked separately as the second and third text of the booklet, for the sake of easier referencing.

Key words: Renaissance, nationalist discourse, Illyrianism, St Jerome, Venice, Scuola di San Giorgio degli Schiavoni, Jerolim Vidulić, Slavonic liturgy